

ИСТОРИЯ

Արմենական-Ռամկավար շղթայի նվիրյալը՝ Արտակ Դարբինյան

Սարգսյան Սուրեն Թ.

*պ.գ.դ., պրոֆեսոր, առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru*

ՀՏԳ՝ 327.5 (470+571, 477); EDN: BИHOFM;

DOI: 10.58587/18292437-2023.4-28

Հանգուցաբառեր՝ քաղաքական կուսակցություն, կուսակցական գործիչ, տեսաբան, մամուլի երախտավոր, ազգային ազտագրական պայքար, ճեմարան, պատգամավոր

Артак Дарбинян - приверженец цепи Арменакан-Рамкавар

Саргсян Сурен Т.

*д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА)
sargsyansuren@yandex.ru*

Аннотация. С момента обретения Арменией независимости жизнь армянства была беспрецедентно политизирована. Большую роль в этом играют партии. Это вовсе не случайно, поскольку одним из важных и поворотных событий в истории Армении стало рождение армянских политических партий. Первой из них в армянской действительности была тайная революционная партия Арменакан, которая родилась в Ване в 1885 году, то есть на 33 года раньше, чем в 1918 году, наше соседнее искусственное государство Азербайджан.

За время своего существования у партии было большое количество преданных Родине деятелей, которые ничего не жалели для освобождения Родины, обеспечения безопасности собственного народа и борьбы с турецкими и курдскими бандитами. Одним из них был боец освободительной борьбы, теоретик и деятель прессы Артак Дарбинян, который, не ограничиваясь внутрипартийной сферой, включил в свою деятельность многие сферы общенациональной жизни и своей 60-летней плодотворной партийной, национальной деятельностью и борьбой прожил достойную идеологического борца жизнь, пройдя долгий и ответственный путь от Арменакана до Рамкавара-Азатакана.

Ключевые слова: политическая партия, партийный деятель теоретик, благодарность прессы национальная освободительная борьба, Лицей, депутат

Artak Darbinyan, devotee of the Armenakan-Ramkavar chain

Sargsyan Suren T.

*Doctor of Sciences in History, professor,
Leading Researcher, at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA)
sargsyansuren@yandex.ru*

Abstract. Since Armenia gained independence, the life of the Armenians has been unprecedented politicized: Parties play a big role in this: This is not accidental at all, since one of the important and turning events in the history of Armenia was the birth of Armenian political parties: The first of them in the Armenian reality was the secret revolutionary party Armenakan, which was born in Van in 1885. that is 33 years earlier than in 1918. Our neighboring artificial state is Azerbaijan.

During its existence, the party had a large number of dedicated figures who spared nothing for the liberation of the Motherland, ensuring the safety of their own people and fighting Turkish and Kurdish bandits: One of them was the fighter of the liberation struggle, theorist and press activist Great Artak Darbinyan, who, not limited to the internal party sphere, included many spheres of national life in his activities and, with his 60-year fruitful party, national activities, struggle and struggle, lived a life worthy of an ideological fighter, having passed a long and responsible path from Armenakan to Ramkavar- Azatakan.

Keywords: Political Party, Party Leader, Theorist, Grateful Political Party of the Press, National Liberation Struggle, Lyceum, Deputy

Մուտք

Արդեն մի քանի տասնամյակ է, որ հայության կյանքն աննախադեպ քաղաքականացված է և դրանում մեծ դերակատարություն են ստանձնել կուսակցությունները: Դա բոլորովին էլ պատահական չի, քանի որ Հայոց պատմության կարևոր ու շրջադարձային իրողություններից մեկն, անկասկած, հայ քաղաքական

կուսակցությունների ծնունդն էր: Իրար հետևից ասպարեզ իջան հայ ազգային-ազատագրական պայքարը դեկավարելուն կոչված Արմենական, Հնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները: Դրանցից առաջինը Արմենական կուսակցությունն էր: Հայ իրականության մեջ առաջին գաղտնի հեղափոխական կուսակցությունը, որը ծնունդ առավ Վանում 1885 թ.,

այսինքն՝ 33 տարի ավելի շուտ, քան մեր հարևան արհեստածին Ադրբեջան պետությունը, որը հնարվեց 1918 թ.:

Արմենական կուսակցության ստեղծումը

Կուսակցության ստեղծման գործում վճռական դեր խաղաց տարագրության մեջ գտնվող նշանավոր ազգային գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանը [14, էջ 28]: Նա Մարտելում (Ֆրանսիա) հրատարակում էր «Արմենիա» ամսուհով թերթը [13], որի առաջադիմական գաղափարները թափանցում էին Վան և մեծ ոգևորություն առաջացնում հեղափոխական տրամադրություններով տոգորված տեղի երիտասարդ մտավորականության շրջանում: Գաղտնի հանդիպումների նախաձեռնող դարձան Մկրտիչ և Գրիգորիս Թերլեմեզյան եղբայրները, որոնց այգում (հնձանում) ողջ տարվա ընթացքում տեղի էին ունենում գաղտնի հանդիպումներ: Այս հավաքների արդյունքում 1885 թ. աշնանը հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը: Կազմակերպությունն իր անունը վերցրեց «Արմենիա» թերթից՝ դրանով իսկ ցուցադրելով համերաշխությունն նրա քարոզած գաղափարներին: Հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Ղևոնդ Խանջյանը, Գրիգոր Աճեմյանը, Գրիգորիս և Մկրտիչ Թերլեմեզյանները, Ռուբեն Շատվոռյանը, Գրիգոր Պյոզիկյանը (Շիկախեր), Գևորգ Օտյանը, Մաքնոս Բարոյսյանը և Գարեգին Բաղեշյանը: Հետագայում կուսակցությանն անդամագրվեցին Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հայրապետ Ջանիկյանը, Արմեն Շիտանյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը, և ուրիշներ [2, գ. 116]: Հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց կուսակցությունը դարձավ Վասպուրականի առաջատար հեղափոխական ուժը¹:

Արմենական կուսակցության ծրագիրը ձևավորվեց գործունեության առաջին տասնամյակի ընթացքում: Պատմագրության մեջ հաճախ փորձեր են արվել կազմակերպության ծրագիր համարել զանազան հրապարակումներ (օրինակ՝ Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության» գրուցարանը): Բայց իրականում Արմենական կուսակցությունն ունեցել է սեփական ծրագիր՝ կազմված յոթ մասից [3, գ. 66, թ. 7]: Կազմակերպության նպատակն էր՝ «հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել իրեն ազատ կառավարելու իրավունք, որով միայն նա կկարողանա մարդավայել սպրելու միջոցներ

ունենալ և դրանք գործադրել ժամանակի պահանջների համեմատ: Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում արմենականները հնարավոր չէին համարում օսմանահպատակ ժողովուրդների միջև համերաշխության հաստատումը, ուստի շեշտում էին ներազգային համերաշխության գաղափարը: Ծրագրում նշվում էր. «Կազմակերպությունն իր ջանքերն ամփոփում է հայ ազգի տարբեր հատվածների մեջ, առանց դավանանքի խտրության, իր ուժերը չի ցրում հարևան ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջացնելու համար՝ զգալով որ հայ ազգի և մյուս ցեղերի միջև զարգացման, աշխարհայացքների և պահանջների մեծ տարբերություններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել և թուլանալ» [4, էջ 3]: Նպատակին հասնելու խնդիրներ էին դիտվում՝ ազատագրական պայքարին նվիրված հայրենասերների միավորումը, ժողովրդի կազմակերպումը, նրա մեջ հեղափոխական գաղափարների տարածումը: Դրանք իրականացվելու էին գրավոր և բանավոր քարոզչության, կրթական համակարգի վրա ներազդելու միջոցով, ինչպես նաև՝ անձնական օրինակով: Հատկապես կարևորվում էին ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի արմատավորումը, ինքնապաշտպանական խմբերի կազմակերպումը և ժողովրդի զինմանն ուղղված աշխատանքները: Ծրագրում շեշտվում էր, որ հեղափոխության դիմելու համար անհրաժեշտ են արտաքին նպաստավոր պայմաններ: «Մասնակի և տկար ուժերի շարժումները, ցույցերը բացառիկ հանգամանքներից դուրս ընդունելի չեն, ընդհակառակը՝ վնասակար են», - ասված էր կուսակցության ծրագրում [3, գ. 66, թ. 8]: Կուսակցության կառույցը հնարավորինս հարմարեցված էր օսմանյան իրականությանը: Արմենականները բաժանվում էին գործուն և օժանդակ անդամների: Գործուն էին համարվում այն անդամները, որոնք ընդունում էին կուսակցության կանոնները, ենթարկվում կուսակցական կարգապահությանը, բարեխղճորեն վճարում անդամատուրքը: Օժանդակ անդամները կազմակերպությանը ցուցաբերում էին բարոյական և ֆինանսական աջակցություն: Սկզբնական բջիջը խումբն էր: Կուսակցության ղեկավարությունն իրականացնում էին կենտրոնական մարմինը, շրջաններում՝ տեղական կոմիտեները: Կուսակցության Վասպուրականից դուրս գործող կոմիտեները շուրջ երեք անգամ քիչ անդամատուրք էին վճարում Կենտրոնական մարմնին՝ հնարավորություն ստանալով ավելի շատ միջոցներ հատկացնել Երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Կարևորագույն դերակատարում ունեին շրջանային հատուկ կոմիտեները, որոնք զբաղվում էին ժողովրդին զինելու, ինքնա-

¹ Խարի տուն, գրեց Գ. Պեօզիկյան, Վասպուրական ամսաթերթ, թիվ 3, մարտ, 1941 և թիվ 9, սեպտեմբեր, 1941: Արմենական կուսակցության հիմնադրման պատմության մասին ավելի մանրամասն տես [12]:

պաշտպանական խմբեր կազմելու, լրացուցիչ մարտական անդամատուրք եր հավաքելու աշխատանքներով:

Կուսակցության ծրագիրը կարող էր փոփոխվել շրջանային հատուկ կոմիտեների ներկայացուցիչների ձայների մեծամասնության դեպքում: Արմենականները ընդունելով «Արմենիա» թերթի խմբագրության գաղափարները՝ այնուհանդերձ այն չէին ճանաչում որպես պաշտոնաթերթ [14, էջ 49]:

Արմենական կուսակցության հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին Վասպուրականում, Մուշում, Բիթլիսում, Տրապիզոնում և Կ. Պոլսում: Աստիճանաբար կուսակցության տեղական կազմակերպություններ հիմնվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, Կովկասում, ինչպես նաև Բուլղարիայում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում: Բավականին կենսունակ էին հատկապես Թավրիզի և Մալմաստի մարմինները: Կուսակցության անմիջական նպատակը Վասպուրականի հայ բնակչությանը զինելն էր: Շեշտը դրվում էր հատկապես քրդական ավազակախմբերի հարստահարումներից պաշտպանվելու, գյուղական համայնքների կարողության ուժեղացման վրա: Չենքը Արևմտյան Հայաստան էին փորձում անցկացնել հիմնականում Պարսկաստանից՝ աննկատ, առանձին անհատների կամ զինատար խմբերի միջոցով [10, էջեր 309-310]:

Ժամանակին թուրքական մամուլում լայն արձագանք գտավ Վանի մոտակայքում՝ Բաշկալեյում, տեղի ունեցած ընդհարումը թուրք զինվորների և արմենական զինված խմբի միջև: Երեք հոգուց կազմված խումբը (Կարապետ Գուլակազյան, Հովհաննես Ագրիպասյան, Վարդան Գոլոշյան) Պարսկաստանից անցնում էր Վան: Բախման ժամանակ զոհվում են նրանցից վերջին երկուսը, որոնց մոտ գտնում են Մկրտիչ Փորթուգայանի և Լոնդոնի ընկերներից առաքված նամակներ, հեղափոխական կուսակցության գոյությունը փաստող այլ տվյալներ [1, գ. 8]: Չնայած նման միջադեպերին՝ 1885-1890-ական թթ. ընթացքում կուսակցության փաստացի ղեկավար Մկրտիչ Ավետիսյանին ընդհանուր առմամբ հաջողվում է առանց ցուցադրական ելույթների, նպատակաուղղված աշխատանքով Վան քաղաքում և Վասպուրականի գյուղերում ստեղծել փոքրաքանակ, բայց կարգապահ ու մարտունակ կազմակերպություն: Այդ շրջանում միայն ծայրահեղ դեպքերում էին արմենականները դիմում ահաբեկչական քայլերի կամ ֆիդայական կռիվների:

Արդեն 1890-ականների սկզբներին, ըստ որոշ տվյալների, լայն աշխատանքներ էին կատարում Նիկոմեդիայի, Պարտիզակի, Ատա-

բազարի մասնաճյուղերը: Վանում և Շատախում գործում էին իննսունից ավելի մարտական խմբեր: Թավրիզից և Մալմաստից բացի Պարսկաստանում ակտիվ գործունեության մեջ էին նաև Հաթթվանի, Փայաջուկի, Ուրմիայի, Խոյի խմբերը: Երկրում օգտակար աշխատանք էին ծավալել նաև արմենական կանայք: Ժողովրդական քարոզիչներ էին ուսուցչուհի Եղիսաբեթ Կոնդակյանը և Մարինա Չարուխյանը: Բայց կազմակերպության աստիճանական հզորացման, ժողովրդի մեջ թափանցելու, նրան նախապատրաստելու բնականոն աշխատանքները մի քանի տարի անց հանդիպեցին լուրջ փորձությունների [8, էջ 19]:

Արդուիսամիդյան վարչակարգը արևմտահայության մասնակի ջարդերի քաղաքականությունից 1890 թվականից սկսեց անցնել նրա ֆիզիկական ոչնչացմանը: Կազմվեցին քրդական 'համիդիե' կոչվող սպառազեն գնդեր, Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի հայաբնակ բոլոր գյուղերն ու քաղաքները ընկղմվեցին զանգվածային կոտորածների, հալածանքների ու բռնությունների անընդհատ և տարիներ տևող մղձավանջի մեջ: Առաջին և առավել ծանր հարվածը հասցվում էր ազատագրական շարժման կենտրոններին՝ Սասունին, Չեյթունին, Վանին: Այս ամենը արմենականներին ստիպում էր հեռուել 1890-ական թվականներից երկրում զինված պայքար սկսած հնչակյան ու դաշնակցական կազմակերպությունների օրինակին և մարտական գործունե ինքնապաշտպանական կռիվների դուրս գալ հատկապես Վասպուրականում:

Վանի նշանավոր կռիվների նախօրյակին Մկրտիչ Ավետիսյանի, Վանի հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունների ղեկավարներ Մարտիկի (Մարտիրոս Մարուխանյան) և Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ջանքերով հայ հեղափոխական կուսակցություններն իրենց ուժերը միավորեցին արհամիրքին միասնաբար դիմադրելու համար: 1896 թ. հունիսին, շուրջ երկու տարվա նախապատրաստական աշխատանքից հետո, օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկեց Վանի հայ բնակչության ոչնչացման փորձ: Մի կողմ դնելով տարածայնությունները՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարները ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին և հաջողությամբ կազմակերպեցին քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանությունը: Ի դեպ, այս դիմադրության շնորհիվ էր, որ կասեցվեց համատարած ջարդերի ալիքը Վասպուրականում: Ցավոք, Վանի ինքնապաշտպանական ուժերը Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին, Ս. Բարթոլոմիոսու առաքյալի վանքի մոտերքում ենթարկվեցին թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական անկանոն հեծելազորի դավադիր

հարձակմանը ու խժոժություններին և լիովին ոչնչացան:

Առավելապես ծանր էին արմենականների կորուստները: Կուսակցության՝ տարիների ջանքերով ստեղծած մարտական ջոկատների, նրա նվիրված անդամների մեծագույն մասը զոհվեց: 1896 թվականը շրջադարձային եղավ արմենականության համար: Ղեկավարների մեծ մասից զրկված կուսակցությունը այդ ժամանակվանից սկսած՝ աստիճանաբար կորցրեց իր ուժն ու դիրքերը: Գնալով նոսրացող շարքեր և հեռանկարի անորոշություն - այսպիսին էր կազմակերպության վիճակը XX դարի նախաշեմին:

Այդ բախտորոշ ժամանակում Մկրտիչ Ավետիսյանին փոխարինեց Եղիշե Գոնդակչյանը, որը, դառնալով արմենականների ղեկավար, մեծ ջանքեր գործադրեց վերակազմակերպելու կուսակցությունը: Նրա հետ եռանդուն աշխատանքի էին լծվել 1897 թ. բանտերից ազատված Արմենակ Եկարյանը, Գրիգոր Պետրոսյանը (Շիկահեր), Ղևոնդ Խանջյանը, Միքայել Նաթանյանը, Արտակ Դարբինյանը և ուրիշներ [3]: Վանի 1896-ի դեպքերից հետո արմենականները նույնպես խորապես համոզվեցին, որ հայությունն իր հույսը պիտի կապի միայն իր հավաքական ուժի հետ: Ղեկավարներից ոմանք թերևս ինչ-որ չափով բացառություն էին համարում Ռուսաստանը: Ժողովներից մեկում հանդես գալով զեկուցումով՝ Ղևոնդ Խանջյանն ասում էր. «Հայկական ջարդերը հաստատեցին, թե եվրոպական պետություններու հակամարտությունները չեն թույլատրել, որ մենք անոնց աջակցության վրա հույս ունենալով՝ արկածախնդրություններ անենք: Եթե մենք հույս պետք է ունենանք օտար որևէ պետության վրա, սպա այդ հույսը միայն կարող ենք կապել մեր դրացի Ռուսաստանի հետ» [7, էջ 27]: Բայց գործադրած ջանքերը բավարար չէին արմատապես վերակառուցելու կուսակցությունը: Թեև դեպքից դեպք տեղի էին ունենում խմբերի ու խմբապետների ժողովներ, բայց դրանք այլևս չունեին նախկին նշանակությունը: Կանգ էին առել ժողովրդին զինելու աշխատանքները, չկային անհրաժեշտ նյութական միջոցներ:

Այսպիսով, Արմենականը հանդիսացավ հայրենիքում հիմնված առաջին հեղափոխական կուսակցությունը, որը խոր հետք թողեց հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Լինելով Արևմտահայաստանի ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտիչ՝ արմենականները շեշտադրումը կատարում էին արևմտահայությանը ապագա զինված հեղափոխության նախապատրաստելու, նրա մեջ ազգային-հայրենասիրական զգացումներ ներարկելու վրա: Արդուլիամիդյան ջարդարարական քաղաքականությունը, արևմտահայու-

թյան ֆիզիկական ոչնչացման հեռանկարը, բնականաբար, օրակարգի խնդիր դարձրին անմիջական զինված պայքարի կազմակերպման հարցը: Բայց կրած ծանր հարվածների պատճառով արմենականները աստիճանաբար ազատագրական գոյամարտի դրոշը զիջեցին մյուս ազգային կուսակցություններին՝ միշտ հավատարիմ մնալով համազգային ընդհանուր ճակատ կազմակերպելու և հախուռն գործողությունները մերժելու մարտավարությանը: Ճիշտ է, հետագայում արմենականները կարողացան որոշ չափով շտկել իրերի դրությունը, վերակազմակերպել իրենց շարքերը, սակայն այլևս նախկին հզորությունը չունեցան: Իսկ 1908 թ. երբ տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումը և սահմանադրորեն հռչակվեցին դեմոկրատական ազատություններ, արմենականները ևս ներառնվեցին «երիտասարդ» շապիկ հագած թուրքական ոճրագործ իշխանությունների հաշիշապատ շրջապտույտի մեջ և քաղաքական մյուս բոլոր ուժերի նման, կուլ տալով խայծը, հանդես եկան նոր՝ վերածնված մտածողությամբ՝ առաջարկելով համակիր բոլոր ուժերին միավորվել մեկ քաղաքական կազմակերպության մեջ: Արմենական և վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները միավորվեցին և 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին ստեղծեցին Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը, որն էլ հետագայում մաս կազմեց 1921 թ. հիմնադրված Ռամկավար Ազատական կուսակցության:

1908 թ. տեղի ունեցած խաբկանքը շատ շուտով հայտնի դարձավ իր իրական նպատակներով: Հայ ժողովրդի բնաջնջման, իր հարազատ տարածքներից նրա բռնավտարաման քաղաքականությունը, որ որդեգրել էին երիտթուրքերը, պարտադրեց ռամկավարներին սթափվել և 1910-ական թթ. հրաժարվել սահմանադրական ինքնավարումից: Այս փոփոխությունը ծրագրային տեսքով արձանագրվեց ավելի ուշ 1919 թ., սակայն մինչ այդ կուսակցական մամուլը լի է արմատներին վերադառնալու կոչերով: Իսկ ավելի ուշ՝ Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում, կուսակցությունը լծվեց ժողովրդին օգտակար լինելու և նորաստեղծ պետությունը ամրապնդելու գործին:

Կուսակցական պայքարի նվիրյալը

Արմենականների փաղանգը հարուստ է նվիրյալների կոհորտայով: Նրանցից մեկն իր ողջ կյանքը հայության ազատագրության ու հզորացման գործին նվիրաբերած **Արտակ Դարբինյանն** էր, ով չսահմանափակվելով ներկուսակցական ոլորտով՝ իր գործունեության մեջ ներառավ համազգային կյանքի մի քանի բնագավառներ: Արտակ Դարբինյանն այն բացառիկ գործիչներից էր, որ շուրջ վաթսուամյա կուսակցական – ազգային բեղմնավոր

գործունեությամբ, մաքառումներով ու պայքարով լի, գաղափարական հավատավոր մարտիկին վայել կյանք ապրեց՝ անցնելով Արմենականից մինչև Ռամկավար – Ազատական ձգվող երկար ու պատասխանատու ճանապարհը²:

Ծնվել է 1878 թ. Վանում, արհեստավորի ընտանիքում: Նա ամբողջ էությամբ վանեցի էր, «այքը բացեր է դպրոցական – յեղափոխական մթնոլորտ»-ում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի Սրբոց Թարգմանչաց վանքի երեկոյան վարժարանում: Պատանի հասակում եղել է «ուշիմ, աշխույժ, չարաննի եւ քիչ մըն ալ ուսուցիչներէն շիացած», որովհետև դասարանում միշտ առաջիններից մեկն էր: Դեռևս պատանի հասակից նետվեց ազատագրական պայքարի հորձանուտ: Հայրենիքի ազատության գաղափարով մտահոգ և հույսերն ու ձգտումներն իրականացնելու նպատակադրված երիտասարդությունը, տվյալ շրջանում «70 առ հարիւր», ներգրավվել էր Արմենական կազմակերպության մեջ՝ որպես «գործօն» կամ «օժանդակող»: Այդ «Ռոմանտիկ» շրջանը երկար չէր կարող տևել: 1893-ի մարտին, Ա. Դարբինյանի գործուն մասնակցությամբ, կազմվում է հեղափոխական աշխատանքին նվիրված տասը պատանիներից մի խումբ [5, էջ 26]:

1893 թ. դպրոցն ավարտելուց հետո թաղի վարժարանում նշանակվում է օգնական-ուսուցիչ: 1894-ի փետրվարին, ոստիկանության ձեռքն է ընկնում «Ներսեսին» (Գրիգոր Պեօզիկեան) և «Արսէնին» (Գրիգոր Օտեան) ուղղված մի «յեղափոխական» նամակ, որում հիշատակվում էր նաև նրա անունը: Խուսափելով ձերբակալությունից նա դառնում է «ֆիրար»³: Սակայն նրան «Ի բացակայութեան 10 տարուայ բանտարկութեան» են դատապարտում: Ծպտված երեք ամիս Վանում մնալուց հետո նա անցնում է Սալմաստ և վարում Ատրպատականի թեմի կրթական և հեղափոխական աշխատանքները:

² Իր ապրած տարիների և հատկապես կուսակցության անմնացորդ նվիրված գործունեության մասին նա թողել է ճշգրիտ տվյալներով հարուստ, անաչառ գնահատականներով ու անկողմնակալ մոտեցումներով գրված «Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն» հուշագրությունը, որը Հայ Ազգային հիմնադրամի կողմից լույս ընծայվեց 1947 թ. Կահիրեում: Դրանք Արմենական-ՌԱԿ շրջայի մասին անկողմնակալ տեղեկություններ են պարունակում և Արմենակ Եկարյանի «Յուշեր» (Կահիրե, 1947) և Միհրան Տամատյանի «Իմ յուշերէս», (Պեյրոյթ, 1985) հուշագրությունների հետ միակն են այդ ասպարեզում: Անխոջ երախտավո Ա. Դարբինյանի ՌԱԿ-ի պատմության համար թողած հուշագրությունը որպես թանկարժեք աշխատություն, հավելյալ նյութերով և ծանոթագրություններով, ՀՌԱԿ-ի կողմից վերահրատարակվեց Երևանում, 2003 թուականին:

³ Այդ օրերից էլ նա սկսում է կրել «Նորգեղի Սաքո» հեղափոխական ծածկանունը:

1894-ին ընդունվում է Էջմիածնի Գևորգյան Ճեմարան, որտեղ կյանքն այնքան էլ հանգիստ չէր: 1897-ի դեկտեմբերին, առաջին անգամ Ա. Դարբինյանի ճեմարանական սենյակը խուզարկվում է, իսկ հաջորդ տարվա մարտին նա ձերբակալվում է ու հիսուն օր բանտարկվում Երևանի բանտում, որտեղ ընկերակցում է Ավետիք Իսահակյանին: 1899-ին, ճեմարանն ավարտելով Ա. Դարբինյանը որոշում է դառնալ կուսակրոն քահանա: Սակայն Մ. Խրիմյան կաթողիկոսի հորդորով հրաժարվում է այդ մտքից և անցնում է Թավրիզ, ապա՝ Սալմաստ: Այստեղ տեղեկանում է, որ Սուլթանի կողմից «ներման արժանացած ըլլալով» կարող էր վերադառնալ Վան:

Յոթ տարվա բացակայությունից հետո, 1900-ի սեպտեմբերին, Դարբինյանը վերադառնում է Վան, որը շատ էր փոխվել: 1901-ին ամուսնանում է, որը որոշ չափով մեղմացնում է ոստիկանական հսկողությունը: Սակայն 1904-ին «հին ու նոր խնդիրներով» դատապարտվում է երեք տարվա բանտարկության, բայց մեկուկես ամսից ազատվում է և 1905-ին ստանձնում Վարազ դպրոցի տնօրենի պաշտոնը:

1910 թ., ՀՍՌԿ Վանի շրջանակն ունեցավ իր «Վան - Տոսպ» պաշտոնաթերթը⁴, որին ակտիվորեն աշխատակցում էր Ա. Դարբինյան: 1909 թ. ամռանը նա անցնում է Կովկաս և տեսակցում մամուլի ու մի քանի հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ: Որպես Վասպուրականի շրջանի գործիչ, Ա. Դարբինյանը մասնակցում է 1913 թ. Կ. Պոլսում գումարված ՀՍՌԿ 2-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովին: Գործուն մասնակցություն ունեցավ 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանությանը, ապա դառնում նորաստեղծ նահանգային վարչության դիվանապետը: Այդ շրջանում սկսվում են ռուսական բանակի խորհրդավոր նահանջները: Վանի հայությունը գումարում է մի ժողով, որը որոշում է չգաղթել ու պատգամավորություն ուղարկել Ս. Էջմիածին՝ կաթողիկոսից խնդրելու, որպեսզի այդ հարցով նա դիմի Կովկասի փոխարքային: Երեք պատվիրակներից մեկն Արտակ Դարբինյանն էր: Սակայն, երկու օր հետո, ռուսական նահանջը սկսվեց և մոտ 150 հազար հայ բռնեց գաղթի ճանապարհը:

Գաղթականները 1915 թ. օգոստոսին հասնում են Թիֆլիս: «Մշակ» թերթի նախաձեռնությամբ կազմված մի հրապարակային ժողովում, ՀՍՌԿ անունից Ա. Դարբինյանը զեկուցում է Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության⁵, դրա դերի, իր կուսակցական գործիչների և հատկապես Ա. Եկարյանի մասին: Համբարձում

⁴ «Վան-Տոսպ»-ի մասին մանրամասն տես [15]:

⁵ Մանրամասն տես [11]:

Առաքելյանի նախաձեռնությամբ ձևավորվում է «Նպաստամատոյց Յանձնաժողով», որի աշխատանքներին որպես խորհրդական, մեկ տարի մասնակցում է նաև Ա. Դարբինյանը: 1915 թ. վերջին Թիֆլիսում ձեռնարկվում է «Վան-Տոսպի» վերահրատարակությունը: Թերթի խմբագիր, խմբագրականների ու հոդվածների հեղինակը Արտակ Դարբինյանն էր, ու ջանքերի շնորհիվ թերթի տպաքանակը 500-ից մեկ տարի հետո հասնում է 1800-ի:

Շուրջ 800 հազար գաղթականների վիճակի ուսումնասիրության և բարելավման ուղիների փնտրտուքին էր նվիրված 1917 թ. մայիսին Երևանում գումարված Արևմտահայերի Ա. Համագումարը: Ընտրվում է 15 հոգուց բաղկացած Արևմտահայ Խորհրդի կենտրոնական վարչություն և հինգ հոգիանոց գործադիր մարմին որի անդամներից մեկն էլ Արտակ Դարբինյանն էր:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, 1918-ի մարտին, Արևմտահայ Խորհրդի որոշումով, գաղթականներին այնտեղ տեղափոխելու խնդրով Ա. Դարբինյանն անցնում է Հյուսիսային Կովկաս 1919 թ. սկզբին Թիֆլիսում տեսակցում է Հայ Ժողովրդական Կուսակցության ղեկավարներից Սամսոն Հարությունյանի հետ: Ռամկավար շրջանակները՝ Արտակ Դարբինյանի ղեկավարությամբ, անկախ պետականության պայմաններում իրենց գործունեությունը ձգտում էին կենտրոնացնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: 1919-ի մարտի 24-ից, այս անգամ արդեն Երևանում, վերսկսվում է «Վան - Տոսպ»-ի հրատարակությունը [17]:

«Վան - Տոսպ»-ը խորապէս համոզված էր, որ Ռամկավար կուսակցությունն իր ազգային առաջադիմական ուղղությամբ պիտի հանդիսանար «նաւավարը նորաշէն պետական նաւին», երբ տարագիր հայությունն իր հայրենիքում կլինի ազատ: Ռամկավարներն այնուհետև ձեռնարկեցին նոր թերթի՝ «Հայաստանի ձայն»-ի հրատարակումը: Դրանում ևս վճռորոշ եղավ Ա. Դարբինյանի դերը: 1919 թ. հուլիսի 20-ին ռամկավարները դիմում են Ա. Դարբինեանին և նրան հրավիրում այս անգամ արդեն ստանձնելու «Հայաստանի ձայն» օրաթերթի խմբարի պաշտոնը: Այս փաստն ինքնին վկայում է Ա. Դարբինեանի՝ որպես Հայաստանի Ռամկավարների ղեկավարի և արգասավոր հրապարակախոսի հեղինակության ու կուսակցական լայն շրջանակներում ունեցած ազդեցության մասին:

«Հայաստանի ձայն» օրաթերթը սկսեց հրատարակվել 1919 թ. սեպտեմբերի 27-ից՝ որպես ՀՌԿ Հայաստանի Կենտրոնական խորհրդի պաշտոնաթերթ: Այն շարունակում էր «Վան-Տոսպ»-ի ուղին և նպատակ ուներ կյանքի կոչել հետևեալ սկզբունքները.

«Ա. Փարիլ ազատ եւ անբողջ Հայաստան ստեղծելու գաղափարին:

Բ. Նպաստել Հայաստանի համար ներքին եւ արտաքին քաղաքականության մէջ որոշ, ուղիղ պետական գծի ստեղծմանը, օժանդակել, որ մեր նորակազմ պետությունը ազատուի այն կասկածելի, երկդիմի քաղաքականությանէ, որմէ կը խրոչին մեր բարեկամները – դաշնակից պետությունները եւ կ'օգտուին մեր թշնամիները:

Գ. Ապահովել ներքուստ եւ արտաքուստ Ազատ Հայաստանի գաղափարին իրականացումը, հովանաւորող պետութեան անմիջական եւ իրական խնամակալութեամբ:

Դ. Չարգացնել մեր ժողովուրդի մէջ պետականության գաղափարը:

Ե. Չարգացնել ազգային – հասարակական նախաձեռնությունը մեր ժողովուրդի մէջ» [18]:

ՀՌԿ Հայաստանի Ծրջանային Բ. Համագումարը գումարվեց Երևանում 1919 թ. և տևեց դեկտեմբերի 21–27-ը: Մասնակցում էին 36 պատգամավոր: Բացելով համագումարը, Ա. Դարբինյանը նշեց, որ Ա. Համագումարը կարելի էր համարել Վանի շրջանային համագումար և առաջարկեց, նախաձեռնել կուսակցության առաջիկա անելիքները: Ընտրվեց 21 հոգուց բաղկացած նոր Կենտրոնական Խորհուրդ: Ծնորհիվ իր կազմակերպչական դերի և վաստակի Ա. Դարբինյանը փաստորեն դարձավ ՀՌԿ Հայաստանի շրջանի ղեկավարը: Համագումարում Ա. Դարբինյանը նոյեմբերի 28-ի նիստում քվեների բացարձակ մեծամասնությամբ, Վահան Թեքեանի, Ավետիս Թերզյանի, Գ. Փափազյանի եւ Ս. Կեպեղյանի հետ ընտրվեց նաև Արտակ Դարբինյանը:

Այդ ժամանակաշրջանում ՀՌԿ-ի հիմնական նպատակն առաջին հերթին հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության և անվտանգության երաշխիքների ապահովումն էր: Ուշագրավ է Ա. Դարբինյանի 1921 թ. հունվարի 14-ի նամակը ՀՌԿ Հայաստանի Կենտրոնական Խորհրդին, որտեղ նա շեշտում էր, որ «պետք է անկեղծօրէն ձեր ջանքերը նուիրէք կարգ եւ օրինականութիւն ամրապնդելու Երկրի մէջ, որմէ կախուած է այժմ մեր արնաքամ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը: Հակառակ որեւէ միտք կամ քայլ համագոր է ազգային ինքնասպանութեան»:

1921 թ. ապրիլին նա անցնում է Բուլղարիա և Ռումինիա, ուր գործում է մինչև օգոստոս ամիսը: Այստեղ նա կարողանում է կազմակերպել 5-6 ակումբ:

Ռամկավարները 1922 թ. հունվարին որոշեցին իրենց Կենտրոնի անդամներից մեկին ուղարկել Հայաստան՝ «մեր ազգային դատի շուրջ խնդրելու խորհրդային իշխանության միջնորդությունը Սոսկուայի խորհրդային կառավարութեան քով» [5, էջ 178]: Պատվիրակ ընտրվեց Ա. Դարբինյանը: Երևանում նա հանդիպեց

Ալեքսանդր Միասնիկյանի, Ասքանազ Մռավյանի, Սարգիս Լուկաշինի, Գևորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Խորեն Արքեպս. Մուրադբեգյանի հետ:

1922 թ. հունիսի 2-23-ին տեղի ունեցավ ՌԱԿ առաջին ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որի աշխատանքներին Ա. Դարբինյանը մասնակցեց որպես Ամերիկայի շրջանակի պատգամավոր [6]:

1924-ի հունվարի 14-ին, Փարիզում բացվեց ՌԱԿ երկրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որի պատգամավորն էր Արտակ Դարբինյանը: Հետագայում նա գործուն ու ղեկավար մասնակցություն ունեցավ մահ 1926 թ. երրորդ, 1929 թ. չորրորդ, 1931 թ. հինգերորդ, 1934 թ. վեցերորդ և 1937 թ. յոթերորդ համագումարների աշխատանքներին [6]:

Կուսակցության գործին Ա. Դարբինյանի անմնացորդ նվիրվածությունը բարձր էր գնահատվում, որի առիավատյան 1924 թ. հունվարին, ՌԱԿ Ամերիկայի Շրջանային վարչության կողմից ամերիկյան Ռամկավարների պաշտոնաթերթ «Պայքար»ը խմբագրելու հրավերն էր, ՌԱԿ Գ Պատգամավորական ժողովում կենտրոնական վարչության անդամ և ընդհանուր քարտուղար ընտրվելը: Այդ պարտականությունը նա կատարեց մինչև 1931 թ., երբ ստանձնեց «Ապագայ» թերթի պատասխանատու խմբագրի պաշտոնը:

1946–48 թթ. Ա. Դարբինյանը գլխավորում էր ֆրանսահայերի ներգաղթի կենտրոնական հանձնաժողովը: Կուսակցական գործի անմնացորդ նվիրյալ, լրագրող հրապարակախոս, ում գրիչը փայլատակել է «Արձագանք», «Մշակ», «Մուրճ», «Երկրի ձայն», «Վան - Տոսպ», «Հայաստանի ձայն», «Ազգ», «Ժողովուրդի ձայն», «Պայքար», «Նոր ալիք», «Ապագայ» պարբերականների էջերում, Ա. Դարբինյանը վախճանվեց 1950 թ. Փարիզում⁶:

Եզրակացություն

1. Հայ քաղաքական կուսակցությունների առաջնեկ Արմենական կուսակցությունը ստեղծվեց գաղտնի և անլեզալ էր գործում թուրքական դաժան բռնատիրության ժողովրդի պայմաններում:

2. Չնայած ծանր ու վտանգալեցուն պայմաններին Վանի երիտասարդությունը, որ տոգորված էր ազատագրական ոգով, բոլոր միջոցներով սատարում էր արմենականներին:

3. Արմենականների առաջին սերնդի գործիչներից Արտակ Դարբինյանն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերեց Արմենական-Ռամկավար շրջայի ձևավորմանն ու հայրենանվեր գործունեությանը:

4. Կուսակցական անխոնջ գործիչը նաև ռամկավար մամուլի երախտավորներից էր, տեսարան ու հրապարակախոս:

Աղբյուրներ և գրականություն

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 408, ց. 2:
2. ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2:
3. ՀԱԱ, ֆ. 427, ց. 1:
4. Ռամկավար Ազատական կուսակցություն, հիմնական ծրագրեր, կանոնագրեր և վավերագրեր: – Պեյրութ, 1988:
5. **Դարբինյան Ա.** Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն: – Կահիրե, 1947:
6. **Դավաթյան Կ.** Ռամկավար Ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940): Գիրք առաջին: – Եր., 1999:
7. **Եկարեան Ա.** Յուշեր Արմենակ Եկարեանի: – Պեյրութ, 1985, էջ 27:
8. **Նաթանեան Մ.**, Արմենական կուսակցությունը, ծագումէն սկսեալ մինչև Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կազմութիւնը: – Կահիրե, 1990, էջ 19:
9. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1941 թթ.): – Եր., 2003:
10. **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Բ: – Լոս Անճելէս, 1952:
11. **Սահակյան Ռ.**, Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին: – Եր., 2005:
12. **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908-1921 թթ.): – Եր., 2009:
13. **Սարգսյան Ս.**, Արմենիա պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում: – Եր., 2014:
14. **Սարգսյան Ս.**, Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական քաղաքական կյանքը և Արմենիա պարբերականը: – Եր., 2018, էջ 28:
15. **Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.: – Եր., 2019:
16. Վասպուրական ամսաթերթ, թիվ 3, մարտ, 1941 և թիվ 9, սեպտեմբեր, 1941, Խարի տուն, գրեց Գ. Պէօզիկյան:
17. «Վան-Տոսպ», 24 մարտի, 1919:
18. «Հայաստանի ձայն», 27 սեպտեմբերի, 1919 թ.:

Տճան/Հանձնվել է՝ 15.08.2023

Քեչենչիւրուա/Գրախոսվել է՝ 22.08.2023

Քրիյա/Ընդունվել է՝ 29.08.2023

⁶ Հոր արժանավոր որդին՝ Աղասի Դարբինյանը, Ա. Դարբինյանի անչափ հարուստ անձնական ֆոնդերը հանձնել է Հայաստանի Ազգային արխիվին: